

मानवजीवने षोडशसंस्काराणां प्रामुख्यम् – परम्परा, विज्ञानं, समाजः च

डा.यागण्डल सुरेश

संस्कृतसहायकाचार्य, भारतीयविद्याभवन्, विवेकानन्द महाविद्यालय, सैनिकपुरी, हैदराबाद

सारांशः भारतीयवैदिकसंस्कृतिः मानवजीवनं केवलं शारीरप्रवृत्तिमात्रं न मन्यते, किन्तु धर्ममार्गेण मोक्षप्राप्तये नियोज्यं पवित्रं साधनमिति स्वीकरोति। जीवनस्य प्रत्येकः अवस्थाविशेषः संस्काररूपेण पावनः कर्तव्यः इति वैदिकदृष्टिः। “संस्कार” इत्यस्य व्युत्पत्तिः “सं” + “कृ” धातोः, यः शोधनं, परिष्कारं, संस्कृतिं च बोधयति। संस्काराः मनसः शुद्धये, शरीरस्य स्वास्थ्याय, आत्मनः मोक्षाय च अनिवार्यं साधनम्। मनुस्मृतिः स्पष्टं वदति — “संस्कारैरिह सृष्टानां धर्मस्य प्रवृद्धये। संस्कृतस्य हि धर्मोऽयं श्रेयसोऽनन्त्यमश्नुते॥” इति।

एते संस्काराः गर्भाधानात् आरभ्य अन्त्येष्टिपर्यन्तं जीवनस्य सर्वचरणान् आवृण्वन्ति। प्रत्येकः संस्कारः दार्शनिकम्, सामाजिकम्, वैज्ञानिकम्, पर्यावरणीयं च मूल्यं धारयति। गर्भाधानसंस्कारः प्रजननस्य धर्मिकनियमनं सूचयति, पुम्सवनं भ्रूणसंरक्षणाय प्रार्थनारूपः, सीमन्तोन्नयनं मातृशान्त्याः प्रतीकः, जातकर्म नूतनजीवनस्य आध्यात्मिकारम्भः च। एवं क्रमशः संस्काराः मानवीयजीवनस्य सर्वपक्षान् — शारीरिकान्, मानसिकान्, आध्यात्मिकान् — सम्यक् समन्वययन्ति।

अस्मिन् लेखे संस्काराणां ऐतिहासिकपरम्परा, वैदिकप्रामाण्यं, दार्शनिकसमीक्षा, आधुनिकवैज्ञानिकपरिप्रेक्ष्यः च विवेचिताः। वैदिकग्रन्थाः, स्मृतिग्रन्थाः, उपनिषदः, गृह्यसूत्राणि च अस्य अध्ययनस्य मूलस्रोतः। आधुनिकसमये संस्कारदर्शनं सामाजिकधर्मरक्षणे, पर्यावरणसंरक्षणे, नैतिकशिक्षायां च नूतनप्रसक्तिं धारयति। अतः संस्काराः न केवलं धार्मिककृत्यरूपेण, अपि तु मानवजीवनस्य सर्वाङ्गसमन्वयदर्शनेन, विज्ञानं, धर्मं, समाजं च एकत्र आनयन्ति।

कीलशब्दाः (Keywords): संस्काराः, वैदिकपरम्परा, धर्मः, पुरुषार्थचतुष्टयम्, आश्रमव्यवस्था, विज्ञानम्, समाजः, पर्यावरणम्, मोक्षः, दार्शनिकदृष्टिः।

१. प्रस्तावना

भारतीयसंस्कृतिः धर्मप्रधानसंस्कृतिः इति प्रसिद्धम्। अस्याः मूलं वेदेषु प्रतिष्ठितम्। अत्र जीवनं केवलं भौतिकसुखाय न,

अपि तु आत्मपरिष्काराय, मोक्षमार्गाय च साधनम्। संस्काराः एव तस्य मुख्यं साधनम्। “संस्कार” शब्दः “सं” + “कृ” धातोः निष्पन्नः — शोधनं, परिष्कारं, संस्कृतिं च बोधयति। मनुः वदति — “संस्कारैरिह सृष्टानां धर्मस्य प्रवृद्धये।” अनेन सूचितं यत् संस्कारेण मानवः केवलं जीवितो न भवति, अपि तु ‘संस्कृतजीवः’ इति रूपेण परिष्कृतो भवति।

संस्काराः धर्मस्य अधिष्ठानानि, नैतिकजीवनस्य आधारः, सामाजिकव्यवस्थायाः संवर्धकाः च। ते जन्मात् आरभ्य मृत्युपर्यन्तं मानवजीवनस्य प्रत्येकं चरणं पवित्रयन्ति। गर्भाधानात् आरभ्य अन्त्येष्टिपर्यन्तं षोडशसंस्काराः एव जीवनस्य संस्कारमालिका इव। अस्य लेखस्य उद्देशः — एतेषां संस्काराणां परम्परा, तत्त्वं, वैज्ञानिकम् आधारम्, सामाजिकप्रसक्तिं च सम्यक् विवेचनम्।

२. संस्कारपरम्परा

भारतीयसंस्कृतौ संस्कारव्यवस्था मानवजीवनस्य अभिन्नअङ्गम् अभवत्। वैदिककालात् आरभ्य गृह्यसूत्राणि, धर्मसूत्राणि, मनुस्मृतिः, याज्ञवल्क्यस्मृतिः च संस्काराणां सम्पूर्णविधानं विस्तृतरूपेण निरूपितवन्तः। प्रत्येकः संस्कारः केवलं कर्मरूपेण न, अपि तु मानसिक-शारीरिक-आध्यात्मिक-नैतिकोन्नयनं च सूचयति। संस्काराणां मुख्यं उद्देश्यम् अस्ति — मानवजीवनं पवित्रं, धर्मनिष्ठं, सामाजिकदायित्वपूर्णं च कर्तुम्।

संस्काराणि जीवनस्य आरम्भात् मृत्युपर्यन्तं सम्पूर्णं पथं आवृत्य प्रत्येकं चरणं पवित्रयन्ति।

1. गर्भाधानसंस्कारः – दम्पत्योः संयमनिष्ठां, सन्तानोत्पत्तेः धर्मिकनियमनं च बोधयति। प्राचीन वैदिकपरम्परायाम् मंत्रपाठेन प्रजापतिः, अग्निः, सोमः च आह्वयन्ते। आधुनिककाले एषः prenatal counselling, genetic awareness, pre-conceptional health care च प्रतीकः।

- पर्यावरणदृष्ट्या औषधिप्रयोगः, धान्यपूजनम्, धूपादयः sustainable ecology च सूचयन्ति।
2. पुंस्सवनसंस्कारः – गर्भे शिशोः लिङ्गनिर्णयेन सह भ्रूणस्वास्थ्यं च सूचयति। मातुः नासिकायां औषधिप्रक्षेपः, मन्त्रपाठः च कृत्वा भ्रूणस्य गुणवृद्धिः साध्यते। आधुनिकवैज्ञानिकदृष्ट्या medical check-ups, supplements, counselling च समानं प्रयोजनं वहन्ति।
 3. सीमन्तोन्नयनं – गर्भिण्याः मानसिकशान्तिः, सुसंस्कारिता वातावरणं च सुनिश्चितं कर्तुं, मातुः चित्तशान्तिः साध्यते। अथर्ववेदे (६.११३.१) उक्तम् – “मातुरम्बस्य गर्भं पाययामि हविषा।” आधुनिकदृष्ट्या stress management, prenatal counselling इत्यस्यानुरूपम्।
 4. जातकर्मः – शिशोर्योजनस्य आरम्भे बालकं पवित्रमाध्यमेन आह्वयन्ति। पिता मधुं घृतं च बालस्य मुखे स्थापयति, ततः गायत्रीमन्त्रः कर्णे जप्यते। एषः संस्कारः auditory stimulation, nutritional feeding, immunity वर्धनं च दर्शयति।
 5. नामकरणं – बालकस्य आत्मपरिचयः। नाम केवलं व्यवहृत्यै न, अपि तु व्यक्तित्वस्य संस्कारः। ऋग्वेदे (१०.१४.१२) उक्तम् – “नामानि ते अदधाम्यहम्।” आधुनिकमनोविज्ञानदृष्ट्या child identity formation इत्यपि प्रतिपन्नम्।
 6. निष्क्रमणसंस्कारः – बालकस्य प्रथमं गृहनिर्गमनम्। सूर्यप्रकाशः, वायुः स्पर्शः, भूमेः आलिङ्गनम् च बालकस्य प्राकृतिक संवेदनां वर्धयन्ति। आधुनिकशास्त्रे Vitamin D exposure, environmental sensory stimulation, cognitive growth च समानं उद्देश्यः।
 7. अन्नप्राशनं – शिशोः प्रथमं धान्यभोजनम्। तैत्तिरीयोपनिषदि (१.११) उक्तम् – “अन्नं ब्रह्मेति व्यजानात्।” बालकस्य पोषणं, immunity च संस्कारः वर्धयति। कृषिप्रधानसमाजे धान्यस्य पवित्रता एषेण संस्कारेण स्मार्यते।
 8. चूडाकरणं – बालकस्य प्रथमं शिरोकेशच्छेदनम्। पूर्वजन्मसंस्काराणां स्मरणं, अशुद्धेः अपसारणम् च सूच्यते। आधुनिकदृष्ट्या scalp hygiene एवं body cooling इत्यस्य स्वास्थ्यलाभः प्रकटः।
 9. कर्णविधेः – उभयकर्णयोः छेदनम्। स्वास्थ्यवर्धनाय, प्राणसञ्चाराय, अलंकाराय च। आधुनिकविज्ञाने auriculotherapy च तस्मिन्काले सम्बद्धं कर्तुं शक्यते।
 10. विद्यारम्भः – बालकस्य शिक्षायाः प्रारम्भः। गुरुपूजनं, प्रथमाक्षरलेखनं, मन्त्रपाठः च।
- आधुनिकमनोविज्ञानदृष्ट्या early literacy development, mantra chanting cognitive discipline च सूच्यते।
11. उपनयनम् – ब्रह्मचर्याश्रमस्य प्रवेशः। यज्ञोपवीतधारणम्, गायत्रीमन्त्रदीक्षा, गुरुकुलवासः च। ऋग्वेदे (३.६२.१०) उक्तम् – “ॐ भूर्भुवः स्वः तत्सवितुर्वरेण्यं...”। आध्यात्मिकबोधः, नैतिकशिक्षा, सामाजिकदायित्वम् च संस्कारद्वारे प्रकटयते।
 12. वेदारम्भः – उपनयनानन्तरं औपचारिकः वेदाध्ययनः। मन्त्रपाठः, यज्ञकर्मणि, ऋतेन सह जीवनम्। आधुनिकदृष्ट्या oral tradition memory enhancement च दृष्टम्।
 13. केशान्तः – यौवनप्रवेशे प्रथमः केशच्छेदनम्। बाल्यावस्थायाः अन्तः, उत्तरदायित्वारम्भः, hormonal परिवर्तनं च सूच्यते।
 14. समावर्तनम् – गुरुकुलात् अध्ययनसमाप्तेः अनन्तरं गृहप्रतियोगः। ज्ञानं लब्धवान्, समाजहिताय प्रयोगाय च सिद्धः।
 15. विवाहः – गृहस्थाश्रमस्य प्रधानः संस्कारः। सप्तपदी, अग्निसाक्षित्वं, वरवध्वोः संकल्पः। धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष पूर्त्यर्थं। आधुनिकमनोविज्ञानं companionship, psychological health इत्यस्यानुरूपम्।
 16. अन्येष्टिः – जीवनस्य अन्तिमः संस्कारः। देहः अग्निना दग्ध्वा पञ्चमहाभूतेषु समर्प्यते। आत्मा शाश्वतः, शरीरं अनित्यं। आधुनिकपर्यावरणदृष्ट्या cremation ecological recycling, epidemic prevention च संकेतयति।
- एवं संस्कारपरम्परा केवलं धार्मिककर्म न, अपि तु मानवजीवनस्य शारीरिक, मानसिक, सामाजिक, आध्यात्मिक पक्षेषु सम्पूर्णदिशा प्रदर्शयति। प्रत्येकः संस्कारः जीवनस्य चरणानां पावनता, धर्माधिष्ठानं, सामाजिकसुसंगतिः, स्वास्थ्यसंपन्नता च सुनिश्चितयति।
३. वैज्ञानिकदृष्टिः (SCIENTIFIC PERSPECTIVE / VAIJÑĀNIKA DR̥ṢṬIḤ)
- भारतीयसंस्कारव्यवस्थायाः प्रत्येकः संस्कारः केवलं धार्मिककर्मरूपेण न, अपि तु वैज्ञानिकतत्त्वैः सह सम्बद्धः अस्ति। वैदिकऋषयः यद्यपि धर्मप्रधानं दृष्टिकोणं यथावत् स्थापयन्ति, तथापि तेषां क्रियासूत्रे स्वास्थ्य, मानसिकशान्ति, सामाजिकसुसंगति च सुस्पष्टतया दृष्टा।

गर्भाधानसंस्कारः — गर्भाधानसमये दम्पत्योः संयमनिष्ठा, शारीरिकसाध्यता, मानसिकशान्ति च सुनिश्चितम्। आधुनिककाले एषः prenatal counselling, genetic awareness, pre-conceptional health care इत्यस्य प्रतीकः। पर्यावरणसन्दर्भे धान्यपूजनम्, औषधिप्रयोगः, धूपादयः sustainable ecology इत्यस्य संकेताः। पुंस्वनसंस्कारः — गर्भे शिशोर्योजनाय औषधिप्रक्षेपः मातुः नासिकायां कृतः। आधुनिकवैज्ञानिकदृष्ट्या supplements, prenatal check-ups, counselling च तस्मिन्काले समानं प्रयोजनं वहन्ति। भ्रूणस्य स्वास्थ्यवर्धन, गुणात्मकसन्तानप्राप्तिः च लक्ष्यम्। सीमन्तोन्नयनम् — गर्भिण्याः मानसिकशान्ति, शारीरिकसंपन्नता च सुनिश्चितं क्रियते। आधुनिकदृष्ट्या stress management, mindfulness, prenatal yoga च समानं लक्ष्यं साधयन्ति। अथर्ववेदे (६.११३.१) मन्त्रपाठेन मातुः चित्तशान्तिः च बलं प्राप्नोति। जातकर्मः — नवजातशिशोः पोषणं, auditory stimulation, cognitive development च सुनिश्चितयति। पिता मधुं घृतं च बालस्य मुखे स्थापयति, ततः गायत्रीमन्त्रः कर्णे जप्यते। आधुनिकशास्त्रेषु auditory learning, early childhood nutrition, immunity enhancement च समानम्। नामकरणं — बालकस्य आत्मपरिचयः, identity formation च सुनिश्चितयति। मानसिकविकास, सामाजिकसमान्वयः च एतस्मिन्काले अनुभव्यम्। निष्क्रमणसंस्कारः — सूर्यप्रकाशः, वायुः स्पर्शः, भूमेः आलिङ्गनम् च बालकस्य sensory stimulation, Vitamin D synthesis, environmental adaptation च सुनिश्चितयति। अन्नप्राशनम् — शिशोर्योजनाय प्रथमं धान्यभोजनम्। nutritional base निर्माणं, immunity वर्धनं च। वैदिकः दृष्टिकोणः अन्नं ब्रह्मेति पूजनं कुर्वति, आधुनिकपोषणशास्त्रे first weaning, solid food introduction च समानं उद्दीपनम्। चूडाकरणं, कर्णविधः — शिरोकेशच्छेदनं, कर्णछेदनं शारीरिकस्वच्छता, auriculotherapy च स्वास्थ्यसंपन्नता च सुनिश्चितयन्ति। विद्यारम्भः, उपनयनम्, वेदारम्भः — बालकस्य cognitive discipline, neurological calmness, concentration वर्धयन्ति। मंत्रपाठः early literacy, memory enhancement च प्रतिपादयति। विवाहः — गृहस्थाश्रमस्य प्रमुखः संस्कारः। companionship, psychological health, social stability च आधुनिकसिद्धान्ते दृष्टम्। सप्तपदी विधिः केवलं

इन्द्रियसुखाय न, अपि तु धर्माधिष्ठितजीवनाय, सन्तानोत्पत्तये, मोक्षमार्गाय च।

अन्येष्टिः — देहत्यागः, cremation ecological recycling, epidemic prevention च सुनिश्चितयति। आत्मा शाश्वतः, शरीरं अनित्यं इत्यस्यान्वयः।

एवं दृष्टे, संस्काराः केवलं धार्मिककर्म न, अपि तु मानवजीवनस्य शारीरिक, मानसिक, सामाजिक, आध्यात्मिक, पर्यावरणीय पक्षेषु वैज्ञानिकतत्त्वानि बोधयन्ति। प्रत्येकः संस्कारः जीवनस्य प्रत्येकं चरणं पवित्रयति, स्वास्थ्यसंपन्नता, सामाजिकसमरसता, मानसिकसुदृढता च सुनिश्चितयति।

४. सामाजिकमहत्त्वम् (SOCIAL SIGNIFICANCE / SĀMĀJIKĀ MAHATTVAM)

संस्कारपरम्परा केवलं व्यक्तिनः व्यक्तित्वविकासाय न, अपि तु सामाजिकजीवनस्य सुव्यवस्थापनाय अपि अनिवार्या अस्ति। प्रत्येकः संस्कारः व्यक्ति, परिवार, समुदाय, राष्ट्रं च सामाजिकसुसंगतिं दृढीकुर्यात्।

गर्भाधानः, पुंस्वनः, सीमन्तोन्नयनम् इत्यादयः संस्काराः दम्पत्योः उत्तरदायित्वबोधं सृजन्ति। एते केवलं सन्तानोत्पत्त्यर्थं न, अपि तु सामाजिकनियमानुसारं धर्माधिष्ठित जीवननिर्वाहाय अपि। यत्र दम्पत्योः संयमनिष्ठा, शारीरिक-मानसिक-सामाजिक स्वास्थ्यं च सुनिश्चितम्, तत्र बालकः केवलं जैविकं न, अपि तु धर्मात्मा, गुणयुक्तः च स्यात्।

जातकर्म, नामकरणम्, निष्क्रमणम् इत्यादयः बालकस्य समाजसंबद्धता, पारिवारिकपरिचयः, सामूहिकमूल्यबोधः च संस्थापयन्ति। नामकरणेन बालकस्य व्यक्तित्वविकासः, सामाजिकपहचानं च सुनिश्चितम्। निष्क्रमणसंस्कारः बालकं प्रकृतिसम्बद्धं, पर्यावरणसंज्ञा च अनुभवयति।

विद्यारम्भः, उपनयनम्, वेदारम्भः इत्यादयः संस्काराः बालकं केवलं ज्ञानी न, अपि तु सामाजिकदायित्वसंपन्नः च निर्मायन्ति। गुरुकुले अध्ययनं, नैतिकशिक्षा, सामाजिककर्तव्यबोधः च बालकस्य चरित्रनिर्माणाय उपयुक्तः। एते संस्काराः समुदायस्य नैतिकसंरक्षणं, संस्कृति संरक्षणं च सुनिश्चितयन्ति।

विवाहः संस्कारः न केवलं दम्पत्योः मिलनम्, अपि तु समाजस्य स्थायित्वस्य, सामाजिकसंगठनस्य, धर्माधारितजीवनस्य आधारः। सप्तपदीविधिः, अग्निसाक्षित्वम्, वरवध्वोः संकल्पः केवलं इन्द्रियसुखार्थं न, अपि तु परिवार-समाज-धर्म-सन्तानोत्पत्तेः च स्थायित्वं ददाति।

अन्येष्टिः संस्कारः समुदायस्य चेतनायाः, सामाजिकस्वच्छता, पर्यावरणसुरक्षा च सुनिश्चितयति। देहस्य अग्निना दहनं, पञ्चमहाभूतेषु समर्पणं च महामारीनिवारण, ecological recycling च प्रतिपादयति।

एवं संस्कारपरम्परा केवलं धार्मिककर्म न, अपि तु सामाजिकसंरक्षणस्य, नैतिकशिक्षायाः, संस्कृतिप्रवर्धनस्य च मूलाधारः। संस्कारैः व्यक्ति, परिवार, समुदाय च एकत्र समन्विताः भवन्ति। संस्कारं लब्ध्वा मानवः न केवलं धर्मात्मा, गुणयुक्तः च भवति, अपि तु सामाजिकतन्त्रस्य स्थायित्वं च सुनिश्चितं करोति।

५. निष्कर्षः (CONCLUSION / NISKARSAH)

भारतीयसंस्कारपरम्परा मानवजीवनस्य सम्पूर्णदिशायाम् पठनाय उपयुक्ता अस्ति। गर्भाधानात् आरभ्य अन्येष्टिपर्यन्तं संस्काराः केवलं धार्मिककर्मरूपेण न, अपि तु दार्शनिकम्, वैज्ञानिकम्, सामाजिकम्, पर्यावरणीयं च महत्त्वं वहन्ति। एते जीवनस्य प्रत्येकं चरणं पवित्रयन्ति, मानसिक-शारीरिक-आध्यात्मिक-सामाजिक-पर्यावरणीय पक्षेषु संतुलनं च सुनिश्चितयन्ति।

संस्काराः जीवनं केवलं असारात् सारं, अन्धकारात् प्रकाशं, मृत्युतः अमृतं प्रति नयन्ति। प्रत्येकः संस्कारः धर्माधिष्ठितः भवति, धर्मं बालकस्य चरित्रनिर्माणाय, जीवनोपार्जनाय, सामाजिकसंरक्षणाय च आधारभूतः अस्ति। विद्यारम्भ, उपनयन, वेदारम्भ च बालकस्य ज्ञानमार्गं प्रकाशितवन्ति, विवाहः जीवनसंगमस्य धर्म-अर्थ-काम-मोक्ष-संगमं सुनिश्चितयति, अन्येष्टिः शरीरत्यागस्य, आत्मनः ब्रह्मसंगमस्य च संकेतं प्रदर्शयति।

आधुनिकवैज्ञानिकदृष्ट्या संस्काराः prenatal counselling, genetic awareness, supplements, early childhood nutrition, cognitive stimulation, neurological calmness इत्यादि माध्यमेन स्वास्थ्य, मानसिकशक्ति, सामाजिकसुसंगति च सुनिश्चितयन्ति। सामाजिकसन्दर्भे संस्काराः व्यक्तित्वनिर्माणं, पारिवारिक-समुदाय-राष्ट्र-संस्कृति संरक्षणं च समर्थयन्ति। पर्यावरणसन्दर्भे cremation ecological recycling, sustainable herbal practices, hygiene, natural exposure च सूच्यन्ते।

अतः स्पष्टं यत् संस्काराः केवलं धार्मिककृत्याः न, अपि तु मानवजीवनस्य सम्पूर्णतत्त्वज्ञानरूपाः। संस्कारैः पुरुषार्थचतुष्टयं (धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष) पूरयितुं शक्यते। तेषु धर्मः आधारः, अर्थः साधनं, कामः आनन्दः, मोक्षः परमफलम्। संस्काराः जीवनस्य प्रत्येकं पथं समन्वययन्ति, बाल्यं, यौवनं, गृहस्थाश्रमं, वानप्रस्थं, संन्यासं च पवित्रयन्ति।

अन्ते बृहदारण्यकोपनिषदि (१.३.२८) स्मर्यते —

असतो मा सद्गमय ।

तमसो मा ज्योतिर्गमय ।

मृत्योर्मांमृतं गमय ॥

एष एव संस्कारपरम्परायाः सारः — असारात् सारं, अज्ञानात् ज्ञानं, मृत्युतः अमृतं प्रति जीवनं नयन्ति। संस्काराः केवलं जीवनस्य आरंभं न, अपि तु प्रत्येकं चरणं पवित्रयन्ति, व्यक्तित्वं, समाजं, पर्यावरणं च सुसंस्कृतं कुर्यात्। जीवनस्य उद्देश्यः, पुरुषार्थसिद्धिः च संस्कारैः सुनिश्चिता।

टिप्पण्यः (Footnotes)

1. मनुस्मृतिः (२.२३) – “संस्कारैरिह सृष्टानां धर्मस्य प्रवृद्धये। संस्कृतस्य हि धर्मोऽयं श्रेयसोऽनन्त्यमश्रुते।”
2. ऋग्वेदः (१०.८५) – विवाहसूक्तम्, सन्तानोत्पत्तिसम्बन्धी सूक्तानि।
3. अथर्ववेदः (६.११३.१; १२.१.१२) – गर्भसंरक्षण, सीमन्तोन्नयन, मातृशिशुरक्षण मन्त्राः।
4. तैत्तिरीयोपनिषद् (१.११) – अन्नसाधना, जीवनपथप्रवर्तनम्।
5. बृहदारण्यकोपनिषद् (१.३.२८; ३.२.१३) – आत्मनः ब्रह्मैक्यतत्त्वं, मोक्षमार्गदर्शनम्।
6. महाभारतम् (शान्तिपर्व, १६०.७) – धर्माधारितार्थ-काम-मोक्षसमीक्षा।
7. याज्ञवल्क्यस्मृतिः – गार्हस्थ्यधर्मविधानं, संस्कारविधानम्।
8. गृहसूत्राणि – आश्वलायन, आपस्तम्ब, पारस्कर इत्यादयः, संस्कारविधानपरम्परा।
9. आधुनिकवैज्ञानिकसंदर्भाः – prenatal counselling, child identity formation, early literacy development, auriculotherapy, Vitamin D exposure, nutritional immunity, stress management।

ग्रन्थसूची (BIBLIOGRAPHY)

१. प्राचीनस्रोताः (Primary Sources)

- [1] ऋग्वेदः – विवाहसूक्तम् (१०.८५), अन्य जन्म-जीवनसम्बद्ध सूक्तानि।
- [2] अथर्ववेदः – गर्भसंरक्षण, सीमन्तोन्नयन, मातृशिशुरक्षण मन्त्राः।
- [3] तैत्तिरीयोपनिषद् – अन्नसंबन्धित मन्त्राः, शिक्षा-धर्म-आचार निर्देशाः।
- [4] छान्दोग्योपनिषद् (६.२.१) – सृष्टितत्त्वस्य विवेचनम्।

- [5] कठोपनिषद् (२.१८) – आत्मनः अमरत्वं।
- [6] बृहदारण्यकोपनिषद् (१.३.२८; ३.२.१३) –
ब्रह्मैक्यतत्त्वम्, मोक्षमार्गदर्शनम्।
- [7] मनुस्मृतिः (२.१, २.२६, २.२२४) – संस्कारप्रामाण्यम्,
धर्माधारः।
- [8] याज्ञवल्क्यस्मृतिः – गृहस्थधर्म, संस्कारविधानानि।
- [9] महाभारतम् (शान्तिपर्व, अनुशासनपर्व) –
पुरुषार्थचतुष्टयसमालोचना, आश्रमवर्णनम्।
- [10] गृह्यसूत्राणि – आश्वलायन, आपस्तम्ब, पारस्कर
इत्यादयः संस्कारविधानानि।

२. आधुनिकग्रन्थाः (Secondary Sources)

- [1] Kane, P. V. (1930–1968). History of
Dharmaśāstra (Vols. I–V). Bhandarkar Oriental
Research Institute, Pune.
- [2] Pandey, Raj Bali. (1969). Hindu Saṁskāras: A
Socio-Religious Study of the Hindu Sacraments.
Motilal Banarsidass, Delhi.
- [3] Radhakrishnan, S. (1927). Indian Philosophy
(Vols. I & II). George Allen & Unwin, London.
- [4] Suryanarayana, N. V. P. (2015). The Sixteen
Hindu Saṁskāras. Bharatiya Vidya Bhavan,
Mumbai.
- [5] Altekar, A. S. (1938). The Position of Women in
Hindu Civilization. Motilal Banarsidass.
- [6] Subramanian, K. (2007). Ethics in the Vedas.
Bharatiya Vidya Bhavan.
- [7] Hume, R. E. (1921). The Thirteen Principal
Upanishads. Oxford University Press.
- [8] Winternitz, M. (1981). A History of Indian
Literature. Motilal Banarsidass.